

Безмежність

Юрій Покальчук

Весна на Прикарпатті приходить швидко і враз. Повітря полонить густий запах зелені, котре якогось дня, ще наприкінці березня, раптом народжується в повітрі і вже не полишає його до пізньої осені, а скоріше до зими. На околиці Диятина, що на Франківщині, гуляння вщухло нині вже пізно поночі. Луна від співу гостей широко котилася селом, бо столи винесені були надвір, а що був лише кінець квітня, то люди лише вдягалися трохи тепліше, коли сутеніло, а однаково на дворі празникувати було ліпше. Довколишні гори, густо порослі лісом, створювали затишок у долині, де пустило коріння село, ніби прихищали його від вітрів, опускаючи на Диятин густий серпанок запахів свіжих трав та буйнолісся. Гуляли ген аж під горою, а що у співах виділявся могутній бас, який Карпати ледве гасили, то селяни знали, голова райради приїхав привітати з ювілеєм їхнього славного земляка, якому непомітно і для себе і для друзів, що завжди знали його струнким, підтягнутим, стриманим, незмінно доброзичливим і уважливим, але ніколи і ніяк не старим, виповнилось сімдесят п'ять років.

Все ж є люди, які завжди лишаються молодими, попри роки, що лягають на їхні плечі, а ще якою ж інколи важкою ношею, як ось на пана Володимира, що мав за спиною п'ятнадцять років сталінських таборів, міркував, позираючи на господаря, Лукаш Поліщук.

Гості потроху вже розходилися і роз'їжджалися по домівках. На деякий час ще лишилися ті, хто жив більш, або менш неподалік, або ж мав, як Лукаш, заночувати у господаря цієї хатинки на околиці Диятина, у якій вже впродовж останніх десяти з лишнім років значну частину свого вільного часу проводили пан Володимир та його родина.

Незабаром і голова райради поїхав до себе у Диятин, забравши у свій "газик" останніх гостей, і Лукаш лишився з господарем, його близьким другом, теж колишнім партизаном, паном Миколою і сином Любком, дружба з яким і зазнайомила Лукаша з цією родиною.

Господарка й іще дві сусідки, які допомагали їй, швиденько забирали все зі столу, виконуючи найдавніші жіночі обов'язки. Господиня дому, щоправда, ще й професор Франківського університету, але нині — лише дружина ювіляра, полишила чоловікам їхні "чоловічі" розмови, навіть Любчика не дуже змушуючи допомагати, аби дослухався до старших.

Любко щойно закінчив університет і працював у молодіжній львівській газеті ще неповний рік, Лукаш був значно старший, сам з Волині, але вже багато років жив і працював у Києві і теж займався журналістикою і вважав себе початкуючим письменником, бо щойно видав книжку оповідань, а відтак планів і замахів було у нього на майбутнє років чи не на сотню, ось тільки вибрати час, та засісти за наступну книжку вже доволі давно нагоди не випадало. Однак Лукаш не втрачав надії на зоряну

хвилину, і завжди захоплено кидався на всякий новий матеріал, передчуваючи в собі можливість злету. А раптом отут і нагодиться саме те, що винесе його на нову, вищу хвилю!

Тут було саме те, напевне тут було саме те, але ж і досвіду в Лукаша ще й не було належного, і спроможності осмислити раптом забракло, коли він стикався віч-на-віч із тим, що було корінням, людською основою, і з тим, що одразу не вимірюється, легко не піддається визначенню, а міститься в людині десь надзвичайно глибоко. Це захоплює, змушує думати, але, як глибока тайна, манить і не дає осягти себе, доти... Доки не прийде хвилина, коли збагнеш, коли зможеш.

Четверо чоловіків уже зібралися в хаті при електричному камінові, світла не запалювали, лише цигарки жевріли у сутіні на червонувате світло від каміна.

Пан Микола пішов в УПА в перші місяці війни, зовсім молодим зібрав (маючи вісімнадцять років) групу своїх ровесників, яка й стала осередком одного з перших упівських загонів на Рівненщині і Волині. Згодом він брав участь у найкарколомніших операціях, певний час їздив навіть у німецькій військовій формі, як шофер, вулицями окупованого Луцька, не знаючи мови, але готуючи чергову військову операцію. Після війни довгий час жив у Польщі під іншим прізвищем, а в Україну перебрався наприкінці "перестройки", тепер перебував на пенсії, вже другий рік нудився, і дуже цим неробством переймався, вже лаштуючись на якусь роботу.

Пан Володимир перед війною саме скінчив інженерні студії у Львівській політехніці, так само пішов до підпілля, а потім в УПА з початком війни, спершу керував в УПА спеціальною групою розвідки по підслуховуванню телефонних розмов противника, а згодом став заступником командира загону по розвідці, а потім певний час був заступником по розвідці командира фактично усього УПА.

Його взяли в полон советські енкаведисти пораненого, вже наприкінці сорокових років, і він відбув п'ятнадцять років таборів і п'ять років поселення, поки зміг повернутись додому, в Україну.

Розповіді пана Володимира завжди вражали Лукаша рідкісною простотою і скромністю, і вишуканою правдивістю. Найменше про себе у розповідях, завжди більше про когось.

Про себе казав лиш, що три роки спав тільки вдень і вже коли було власне по війні, вже коли вони переховувались у криївках і навіть, бувало, тижнями не мали жодних військових дій проти советських енкаведистських військ, довго не міг звикнути спати уночі, а через нервову перенапругу мав кілька років на обличчі екзему, яку не міг ніяк вилікувати, аж доки якось на селі не порадили йому народний засіб і за тиждень раптом усе минуло. Ото й усього.

Пан Володимир більше любив розповідати про своїх студентів. Упродовж останніх років він був викладачем Львівського поліграфічного інституту. І ось про людей, які в нього вчилися, яким він з того чи іншого приводу повірив, які ніколи, це він підкреслював, не підвели його потім, не обманули його сподівань, він любив розповідати...

— Розкажіть про себе щось, пане Влодку, — просив Лукаш. — Конкретно про себе! У вас же стільки бойового життя за плечима.

— А що про себе? Живий, прожив життя уповні. А що робив — то був мій обов'язок, як кожного. От і все. А нагороди — то таке! Я старішаю і чимдалі частіше думаю про тих хлопців, які загинули, віддали своє життя заради нашої загальної справи, що йшли на смертельний ризик і вмирали, часто зовсім ще не спізнавши життя. Як ми не цінуємо миру і того, що маємо, і як хотіли цього ті, хто тоді воював з нами. І ми, ми теж! Чи не так, Миколо?

Пан Микола жвавий, круглуватий, трохи молодший за пана Володимира, але вочевидь з гарячим, неспокійним характером, озвався одразу ж бурхливо.

— Я тобі скільки кажу — пиши, Володю, пиши що можеш, бо то наш обов'язок перед тими, хто загинув, розумієш, то такий самий наш обов'язок, як було захищати нашу землю. Так зараз ми повинні захищати пам'ять про них. Аби не забулося, аби ніщо не було надарма, не зависало в повітрі. Який з мене писака? Ти знаєш, що важко, але ж я таки видав кілька книжок! Сам не міг, то взяв співавтора, зробили літературний запис. Але ж зробили. А ти? Ти ж майже літератор!

— По-перше, я за фахом інженер, Миколо, це раз. А по-друге — ось Любчик нехай пише, це його професія, а я... Я, може, й зберуся, але все ніяк, ти ж мало уявляєш, що таке робота у вузі, то все — люди, розумієш, люди, які проходять останній період зростання, змужніння і далі ідуть у життя. І коли мої учні сьогодні посідають якісь високі посади, і по цей день мене не забувають, то я думаю, що надарма там працюю. А що не встиг написати?..

Може, тому, що я не знаю, як про це написати. Слова нічого не виражають, Миколо, факт сам по собі голий, істина куца, коли ти не вмієш одягти її і подати. Але не зовнішньо, а вирізнити те, що всередині.

Головне, про що би мені хотілося написати, — це про наш спільний загальний стан там, у військовому таборі і взагалі в лісі, в партизанці.

Всі жили своїм життям. Мали різні настрої, різні долі, закохувались, розходились, ображались на когось або любились до нестями, але... всі були ніби одне ціле, ну от як один організм, щось нас спільне єднало, і пояснити це логікою важко.

Я не кажу про ідею, так, ми боролись за Україну проти окупантів німецьких і советських. Так, ми пішли в ліс, аби не дати нікому зробити нас бидлом і рабами. Але не лише це. Спільне перебування в небезпеці людей, об'єднаних однією ідеєю, витворює, я думаю, спеціальне біополе, спільну енергетику...

— Тату, а це не схоже на щось таке, як от у фільмі Тарковського "Солярис", що воно, оте таке розумове, ніби море, думає за тебе і поза тобою...

— Ну якщо вже йдеться про "Солярис", починати треба з повісті Станіслава Лема, який, до речі, народився і жив певний час у Львові. Отож, його повість називалась "Солярис", а по-друге, є, певно, щось і схоже, але в нас воно було інакше, я думаю, наша спільна енергія творила з нас ніби одну істоту, ми були якоюсь велетенською багатоістотною з'явою, і смерть кожного з цієї з'яви була по нас всіх, як ніби відрізали

нам пальця або якусь ще частку тіла.

Нас єднала небезпека, але сила наша здавалась нам безмежною, і віра в це творила нас ніби незнищенними, безсмертними, хоч гинули хлопці один за одним. Часто на наших очах.

Але інший знову йшов у бій наступного дня, і чомусь не боявся, і не відступав. Бо ми були одне — ми були безмежні, ми становили собою частку всесвіту, космічної безмежності, в якій живе вища світова сила.

Але й загнув, — думав Лукаш, — ну де отаке от напишеш, я ледь второпую, що він каже, а відчутти це, побачити це, щоби передати правду... треба було там жити, з ними жити, і бути одним із них... Чи намагатися уявити себе одним із них, якщо писати тепер...

— То одне, а то інше, треба писати, аби не забулося, аби молодші пам'ятали тих, хто боровся за

Україну і тих, хто загинув у боях за неї.

Це не просто слова, це потреба духу, збереження тієї енергії, яку вони віддали за наше життя, втративши свої. Хотілося би, щоб молодші записували від нас усі факти війни, які ще є в нашій пам'яті, а ми теж не вічні... Треба, щоб всі знали про тих, хто загинув і хто вартий пам'яті про себе...

— Теж правда.

— Тату, ти якось розповідав про Колю Мовчана. Скільки йому тоді було? — втрутився в розмову Любко.

— Десь біля шістнадцяти мав, як загинув, не було ще й шістнадцяти, це я напевне пам'ятаю. Він у кінній розвідці був останній час. А мати його й досі жива, ми й зараз листуємось... Вона зі Степаном, моїм помічником, по війні одружилась, а потім... Обоє в таборах пробули багато років, але дітей мають, і до табору встигли і після табору... Здорові волинські селяни!

А ще ж у нас був Льонька Кацап, який був хлопець! Просто улюбленець загону. Всі його любили. Красень, високий, кучерявий, тонкостанний! А хоробрий! Найхоробріший з усіх, мабуть!

— А чого прозвали його так зневажливо — Кацап? — подав голос Лукаш.

— Та він десь із Донбасу був родом, по-українськи на початку поганенько розмовляв, от його і прозвали Кацапом. То так, як кажуть, люблячи. Він потрапив у німецький полон на початку війни, утік звідти і прибився до нас. Виявилось, з москалями в нього свої рахунки. Попересаджали там його родичів у тридцяті роки, а когось і розстріляли. Коротше — наш був хлопець Льонька, свій в дошку, Лукаше. А він не ображався на Кацапа, ні, він вважав, що розвідникові краще мати кличку, ніж прізвище, про всяк випадок сам себе так називав...

— Слухай, розкажи ось Лукашеві, як ото вони з Миколкою зустрілися, тоді під Турійськом, і як то все було. Я кожен раз, коли про це чую, то в мене мороз по шкірі йде... — не вгавав Любко.

— Ну, по-перше, треба знати всю їхню історію, непрості то були взаємини. А ще

справа в тім, що під час бою все часом мішається. Ляоня, наприклад, теж був певний час у кінній розвідці, а по-друге... ніхто не знає, і в житті, як один сходиться з іншим, і чому... А вже в бою і поготів... Щось взагалі єдало їх, попри те, що один був дорослий, а другий юнак...

В лісовій гущавині на узвишші, що піднеслося серед трьох озер, розташувався великий партизанський табір.

Про те, що живуть тут віддавна, свідчили б хоч і землянки із дерев'яними дверима, стаціонарна кухня, чимале й доволі просторе приміщення, напівземлянка-напівбарак для медсанбату, та багато іншого.

У таборі було чимало жінок, дітей і старих, усе цивільне населення жило трохи далі, в глибині пущі, також у збудованих стаціонарних землянках.

Скрізь тут панував порядок — в одному місці імпровізована стайня для коней, в іншому щось на зразок клубу, бо й лавки там і підмостки, що видавали сцену, ще в іншому акуратними рядами вишикувались землянки і намети бійців.

Находив час відходу до сну, порядок тут був укладений суворо, і в цю останню вільну годину після вечері, між дев'ятою і десятою вечора, партизани звичайно збиралися групами, вели свої приватні розмови, ділились спогадами і мріями, одне слово, це були години справжнього мирного життя.

Хтось розповідав анекдоти, хтось тихенько награвав на гармоніці і співав упівголоса, хтось жартував з медсестрою, а хтось вже зосереджено готувався до завтрашнього рейду.

Стояв теплий, літній вечір, початок серпня на Волині завжди теплий і лагідний, фашисти в цей період також якось поводили себе на диво тихо, день минув, як мирний.

Та це майже завжди означало, що завтра буде щось інше, що завтра війна нагадає про себе, і може, суворіше й жорстокіше, ніж учора. Але сьогодні, так, сьогодні був теплий літній вечір, і зараз, в цю хвилину, був мир. В усякому разі для тих, хто незабаром шикувався спати.

На обрізку колоди, що вочевидь вже не перший день служила тут лавкою, сиділи двоє і розмовляли.

В сутінках не розрізнити було їхніх облич, ані їхніх фігур, лиш по силуетах можна було б здогадатись, що один хлопчак, а другий старший, що розмовляють вони, як люди, що знають один одного віддавна, що говорить кожен так, як говорив би й собі.

Так говориш, коли дивишся в ніч, у темряву, в інший бік, але бачиш перед собою ту людину, до котрої звертаєшся, бачиш її іншим, особливим зором, хоч і сам про це не знаєш, бо живеш, як дихаєш, мовиш, як сниш. Коли звертаєшся серед понічної темряви до когось, хто тебе слухає, то як він тебе справді чує, не важить, що риси обличчя його пойняв морок, що ледь світяться очі під примарним світлом місяця, бо насправді саме отак і видно людину найкраще, і чути її найглибше, і говорить вона найправдивіше і найвідвертіше.

Що може порівнятися з правдою про себе і світ, висловленою іншому, коли живете ви в умовах, за яких кожного з вас, або й обох, завтра може не стати! Коли розмова не

має іншої мети, іншого значення, аніж розуміння, аніж осмислення себе і всесвіту через іншого, завдяки іншому, навіть просто через його присутність, коли раптом виникає, сприймається, відчувається безмежність людської душі, її велетенський обшир, її позасвітність і незглибність, коли вона у величчї своєї дії і спрямованості своїх почуттів і пристрастей, своєї глибини і тонкості дорівнюється безмежному всесвіту.

...Ну й діла, оце так, так! Давно я вже не вляпувався у щось таке! Аж трусить! І не зрозуміло від чого більше — чи від обурення, чи від несподіванки. Чи від злості на себе, чи на цього дурного пацана, чи на свою долю!

Завтра на операцію. Звичайно, поїзди, це вже справа більш-менш звична для мене, але ж ніколи не знаєш, яка і де буде охорона, де вирішать фашисти прочесати ліс перед поїздом, ну й так далі... Завжди треба бути пильним, а надто мені. Аякже, командир, ото ж — за всіх відповідаєш, не лише за завдання, але ж і за життя людей... А заснути не можу. Котра вже година? Певне, деь друга, а заснути не вдається, все думаю-думаю, не хочеться визнати, ой не хочеться, але таки мабуть я був неправий, я винен, а цей хлопчак мав рацію...

Однак правда так глибоко, так глибоко, що не хочу нікому й казати. Мені двадцять сім років і самотній я, як палець. Скільки себе картаю, що не відправив своїх до батьків на село, не подумав, не подбав... Хто знав? Хто знав, як буде? Як міг відправити? У перший день війни послати листа, щоби їхали на село? Хто думав, що все так затягнеться, хто знав, що через кілька місяців я потраплю в оточення, що дивом вискочу з палаючого танку, що лишуся живий і під пострілами фашистів, вибухами бомб, і потім, блукаючи лісами, вийду на українських партизанів. І знову оживу в боях. Хто знав?

Тільки почалась війна, через місяць і п'ять днів рівно прийшло мені — загинули при бомбардуванні. І Настя, і Петрик мій. Все зникло.

Відтоді я став такий лютий і похмурий, відтоді рвався на найкарколомніші операції, виявив Bleary, за яку мене нагороджували і раз, і вдруге, і втретє. Але що то важило. Я бив фашистів, як ніхто, я мстився і не знав пощади, не прощав боягузтва, цінував сміливість і з собою брав тільки відчайдухів.

Затямив собі одне — війна це війна, і треба воювати! Усе зараз тільки для війни! Усе, що стосувалось мирного часу, відкладається на потім!

Я вже давно живу тут як в якомусь маренні і, я думаю, всі так живуть тут. Ліс, землянки, намети — що ж тут доброго для усіх, а зокрема для жінок і дітей?

Ми втрачаємо тут лік часу, все міняється, і день може бути страшенно довгим, або зникнути вмить як хвилина, людські взаємини викривляються, перекошуються, перетинаються, і вже важко буває з'ясувати — хто кому тут хто, бо всі тут всім, ми всі разом, ми стаємо якимось одним цілим, ніби однією дикою лісовою істотою, в нас один на всіх страх, одне на всіх відчуття небезпеки і один на всіх час, помножений на отих кілька сотень життів, які є тут разом, сумарно наш час — безмежний, ми житимемо вічно, а може не житимемо зовсім, бо ніхто не знає, що кому і скільки доведеться, ми всі рідні, брати і сестри в Україні, в релігійному зверненні до вищої сили, яка

називається вірою в Землю, в Рід, в Нас і в Наше, в Нашу Україну...

Степан Ковальчук — хлопець хоробрий, нічого казати, виявив себе вже не раз. А що втік з концтабору у Маневичах, то таке розповідає, аж слухати страшно. Як фашисти їх морили голодом близько двох тижнів, а потім, зібравшись разом із шляйками своїми на високих помостах над табором, — пили й їли там під музику. А полоненим кинули на їжу (а собі на розвагу) живу шкапу. Худющу, але ще живу. І зголоднілі в'язні розірвали її на частки, в той час, як ті зверху реготали і пили коньяк... казав Степан, що з рани, через яку в полон потрапив, черви паличкою виколупував, як вижив — невідомо...

Німці ніколи не ходили в ліс увечері, вночі, тим більше не водили полонених. Боялися самого лісу і вдень. На вірну смерть ішов, коли кинувся з колони раптом навтьоки. Куди їх вели? Не знає. Може, й на розстріл, але сутінки, неподалік ліс, і казав Степан... Навіть не думав, що тікатиме, раптом побачив лише спину охоронця попереду, балка поруч, а далі — ліс і сутінки. Ще не подумав нічого, як уже тікав. Коли почув за собою автоматні черги, то вже біг, задихаючись, між дерев, уперед та вперед, не розбираючи дороги. Віття і кущі здирали з нього рештки одежі, а він біг, доки були сили... І добіг. Натрапив на упівських розвідників. Так урятувався.

Німці за ним і не бігли далеко. У надвечір'ї постріляли, постріляли, та й махнули рукою! Пощастило Степанові...

А тут, у загоні, підлікувався трохи. Перевірили його через певні канали і дали мені у розвідку. Зжилися ми добре і відразу ж. Він хлопець місцевий, з Волині, російською не говорить, а я по-українськи ніяк не вивчусь. Як щось скажу, то й досі всі регочуться. Так мене і охрестили Кацапом, як вони тут на русаків кажуть, навіть приємно. Та яка різниця, аби з людьми — по-людськи, ото найспільніша мова. І зжився я тут з хлопцями якнайкраще.

Про лихо своє з родиною я не розмовляв ніколи, але всі розуміли. А до мене взагалі всі чудово ставилися, і той же Степан...

А як він співав:

Німаки в село як вступили,
То перестрілели всіх псів,
І вуйка Омелька забили,
Бо він в псечій буді сидів.
Німака стояв з машингвером.
Й сі цілив у наших хлопів,
А Місько тікав на ровері,
Німака йому кулко пробив.
А Штефко — той був дурнуватий,
З гралема си кинув на чон,
А чон йому си трафив жилізний
І Штефкови рушта потовк.
А цьоця Маруся, що Штефка любила,
Залізла під стріху і там сі спалила,

Стоїть на фільварку фігурка маленька,
То всьо наробила война.

Отак ми і жили. Не можна було з війни і з нашого лісового життя робити тільки трагедію. Без жартів життя не рухається нормально.

Певна річ, що я спершу в тій пісні нічого не розумів, бо то було не просто по-українськи, а вже зовсім на діалекті.

І що "рушта" — то ребра, а "чон" — то танк, а "грале" — то вила, — я повинен був вивчити і зрозуміти. То вже майже для мене була іноземна мова. Але на діалекті і жарти і пісні ніби цікавіше сприймалися і справді дуже бавили людей, а цього було треба, аби не зосереджуватися на біді.

Все почалося, коли прийшла у загін Тетяна, з дітьми. Дивовижна жінка, чоловіка-вчителя розстріляли совети за день до приходу німців у фортеці Любарта в Луцьку, разом з іще п'ятьма тисячами заарештованих, переважно інтелігенції. Вона сама з-під Луцька, кілька місяців минуло, побачили усі, що німці не кращі ніж совети, то Тетяна почула, що є наші партизани в лісі, знайшла хід і разом з дітьми — в УПА.

Миколці було тоді чотирнадцять, а Зіні й того — десять. Отак і жили у загоні партизанські діти разом із матір'ю...

Гарна була Тетяна, ой гарна ж, і років їй було ледве за тридцять, чорна довга коса, очі циганкуваті, і вдача сувора, тверда і водночас добра і по-материнському лагідна.

Але ж і заболіло якось мені, коли побачив Н. Заболіло, щось озвалось всередині відгомоном, болем, порожнечею. Тугою і пусткою. І замовкло.

Не час зараз, і не міг я, і не хотів. Не хотів нічого бажати, тільки воювати, тільки бити фашистів, тільки...

Миколка попросився до мене у розвідку. Може, тому, що не дозволив я собі до його матері прорватися початковим своїм почуттям, може, ще чомусь, але припав він мені до серця, як рідний.

І він від мене майже ні на крок, аж Тетяна сміялась. Дивись, Льоню, він у тобі і батька і брата бачить водночас. Не смішно було тоді їй, я знаю, але вона по тих словах усміхнулась і пішла в свою медчастину. А в мені знов щось зойкнуло всередині, і знову я замовк, прислухаючись до себе, і не почув більше нічого.

А час минав. Уже рік минув, відколи Миколка прийшов до мене у розвідку, вже скільки бойових операцій ми провели, і німці поволі відкочувалися на Захід, і вже частина України була вільною від німців, і зняли з Ленінграду блокаду, і перемогли під Сталінградом. Так... Перемогли. А що чекало нас усіх тут, нас, упівців, які воювали проти німців, але не приймали советської влади? Я, як і всі, з одного боку радів, почувши про Сталінград, радів нестямно, а вночі мало не вив від горя, що накопило на мене з новою хвилюю...

Родини в мене вже не було.

Ми всі сподівалися, що Захід не допустить повернення сталінізму в Західну Україну і тут настане новий нормальний лад, як у західному світі, що американці відкриють з часом фронт проти советів і поставлять комунізм на коліна.

Такі були у нас тоді сподівання, про це говорилося і мріялося.

Ще кілька місяців тому я підмітив, що Степан у медчастину почав учащати, по кілька разів на день туди бігає. Але спершу ні про що гадки не мав. Молодий він дуже, навіть за мене молодший на два роки, куди йому...

Але якось я зібрав розвідників, і після розгляду справ, дивлячись впрост на Степана, сказав, щоби не забивали нічим дурним собі голову, зараз не час для кохання. А надто для поверхових, тимчасових романів. Зараз війна, на все решта потім буде час...

— Якщо буде! — тихо відлунився голос Степана.

Я скипів:

— Буде чи ні, то вже справа долі, а наша зараз — думати про перемогу над ворогом, а не хвоста крутити собі, зрозуміло?

Від тієї розмови стало й мені не по собі, і я одразу ж пішов до свого намету й усівся там на нарах, відчуваючи, що щось таки не так, але не бажаючи собі аж ніяк у цьому зізнатись...

День минув у звичайних клопотах, а надвечір... власне, пізно увечері, вже майже поночі, я вийшов подихати повітрям (несамохить чи ні, й собі не визнаю навіть зараз), і раптом помітив постать, що, озираючись, простувала поза наметами, присіла біля одного врешті, потім випросталась і відійшла до дерева. З намету незабаром вийшла жінка. Так, це була звичайно Тетяна. У постаті чоловіка я відразу ж пізнав Степана, хотів лише пересвідчитись...

Тетяна підійшла до нього, і на мить їхні обриси злилися у сутінках. Я не міг бачити поцілунку, міг лише здогадуватись, що так було.

Хвиля образи, навіть люті, захлиснула мене, я ж наказав, довкола війна, люди гинуть, у неї діти, а він... А вона...

Я ледь стримався, щоб не кинутися до них відразу, але пересилив себе, потім треба було більших доказів, щоб витягти їх на суд товаришів, на осуд за зганьблення...

Я вже уявляв собі, як вони зливаються в акті кохання, як цілуються, і їхні губи вливаються одне в одне, як він задирає їй спідницю і лізе туди руками, як розстібає собі штани і лягає на неї і входить у неї, у ту жінку, яка сподобалась мені, з сином якої я був такий близький, як батько, як друг і брат, вона ж бачила сама, вона могла про мене пам'ятати, думати, а тут хтось інший з нею зливається в одне, хтось дістає щасливе задоволення від її тіла і вона від його чоловічої хоті, від його стрижня, від його рук і тіла, яке корчиться на ній, від його стогону і щасливого випинання усім тілом в неї, від того, що вони разом...

Мені хотілося вбити їх обох зараз. Просто піти і розстріляти з пістолета обох, під час їхнього похитливого, бридкого акту — за зраду, за недостойну поведінку, за ганебне ставлення до нашої справи...

Я зачекав, доки вони подалися далі за дерева, і пішов за ними. Коли я порівнявся з наметом, де жила Тетяна з дітьми, і навпроти якого Степан із Тетяною й щезли за деревами, вдивляючись у їхньому напрямі, то ледь не перечепився об якусь темну

постать, що несподівано виросла переді мною.

— Ти куди? — хрипло запитав Миколка.

Це був він. За рік він дуже підріс, хоч і худорлявий, майже з мене зростом, світловолосий, але темноокий і темnobровий, і коли усміхався, то показував у приємній усмішці міцні гарні зуби.

Та зараз погляд його був ворожий, чужий.

— Ти куди? — знову запитав він.

— А ти що? — отямився я. — Чого тут крутишся, а ну марш спати!

— Це ти йди спати, і не назираєш за ким тобі не треба, і де не треба. Твій намет не тут. А от ти куди зараз зібрався?

Ах ти ж щеня, в мене все й так кипіло всередині, і я таки справді розлютився!

— Сказав — забирайся звідси, шмаркачу, чуєш! І не твоє діло! — я схопив його за комір сорочки, так, що ледве не тріснула сорочка. Граблі у мене дай боже кожному, я знаю.

Але малий схопив і мене за грудки. Ну, ви бачили таке!

— Ти що, здурів? Зараз як заціджу, то завтра цілий день будеш зуби один за одним шукати... Ану геть звідси! — я штовхнув його, він поточився, але не випустив з рук мого кітеля...

— Ех ти, командире! Я-то думав, ти справді report, чоловік споміж усіх найміцніший, а ти... Шпигуєш за ними... І взагалі — це моя мати, і моя справа! А ти в це не мішайся, зрозуміло тобі? Це моя справа!

Такого звороту я не чекав, звичайно, але стало мені так важко і сумно на душі, ніби посадили мене одного у глибокий колодязь і ні до кого мені не докликатися і не дістатися.

Раптом моя повсякденна самотність знов висвітлила мені свої далекі німі обрії, і я в них загубився, і враз ніби опинився десь далеко звідси, на безлюдному голому сніговому полі, і я вже нікого не бачив, я був сам-один, і враз ущух.

Відпустив я раптом Миколку, розуміючи вже до гіркого болю і щему серця, що я і його втрачаю зараз у своїх диких, тупих, примітивних ревнощах, загубивши брід до себе самого через велику людську ріку, і пішов геть, навіть не озираючись на того, хто лишився позаду, зайшов у свій намет, ліг і лежав не роздягаючись горілиць, втупившись у стелю, замулений туманом важких роздумів-марень, аж доки не заснув десь під ранок.

Минуло кілька днів, я уникав поглядів і розмов з усіма ними трьома, і якимсь велось так, що я почував себе дуже важко, а головне, що я був винний у цьому непорозумінні, але поза тим, я не хотів їх бачити, бо в них із Степаном розгорілась любов, і малий їх охороняв, а отже і він мене зрадив, і ті обоє, всі, і я не хотів їх бачити, жодного з них, як би мені це не боліло. Але дивитись на них було важче.

Аж тут закликав мене командир і наказав приймати окрему групу, а точніше невеликий загін у нашому партизанському з'єднанні, на той час ми вже виросли в численності, мали свої гармати, одне слово, лісова армія...

Начальником розвідки лишили замість мене Степана Ковальчука, ну а Миколка теж... Лишився з ними.

Ще тиждень тому це здалося б мені неможливим, я думав, що насправді його дуже люблю, а зараз навпаки — мені важко було на нього дивитись, в моїй фупі він бути вже не міг. Це було прикро і навіть дуже, все було прикро, ще й погляд Тетяни, в якому була, я-почував, настроєність на самозахист і водночас відчуття провини, в якій вона ніби й не була винна. Любов зла, полюбиш і козла. Але позірно її погляд був, як завжди, чіткий, суворий і певний себе і того, що за нею. Вона вже своє мала, вона мала свою радість, своє маленьке щастя, і готова була його обороняти.

Та біда приходить неочікувано і тоді, коли чекаєш її найменше. Щойно подумаєш, як все добре, — і ось біда. Такий дурний закон цього світу, кажуть, щось тут з енергією всесвітньою, з добром і злом, з Божою волею, усе переплетено і одне поглинається іншим і разом виходить нуль, великий круглий нуль, якесь дурне нічого, ніщо, ніяк, нізвідки. Власне до того, як я побачив кохання Тетяни і Степана, я почував себе майже щасливим з Миколкою і Тетяниним теплим поглядом, який, мені здавалось, обіцяв багато чого попереду. Я думав, що з часом все стане на свої місця, я починав відтаювати, як лід по весні, і почувати, що шукаю зустрічі з нею, що мені потрібен її погляд, тепло її слів, і такий близький мені, як рідний, її хлопчик.

Задовго чекав, і загубив, не знайшовши. Не судилось.

І от одного дня розвідники вернулися з важкими втратами, наткнулись на засідку, кілька чоловік загинуло, відступали в ліс з боєм, а Ковальчук, поранений в ногу, здається, потрапив у полон.

Наступного дня стало відомо що він, тут неподалік у Колках, в лікарні, ногу поклали йому в гіпс, видно, хочуть як слід допитувати, довкола лікарні чергують німці. Але там серед українських поліцаїв є один наш, засланий туди бандерівець. Він і передав відомості про Степана.

Слава про мене, як про розвідника, йшла неабияка, чого тут придурюватись, я знав, як про мене говорять і як на мене дивляться. По правді, щастило мені, ось і все. Однак я добре продумував військові операції, і провадив їх доволі холоднокровно, і зараз... Як я повинен був вчинити зараз?.. Я бачив перед собою очі, які ніби не дивились у мій бік ці дні, але вочевидь невідступно були зі мною — це очі Тетяни і очі Миколки, і навіть очі маленької Зіни, я відчував на собі їхні погляди і знав, що хоч і важкі обставини склались, але не спробувати не можна.

А Степан?.. Такий чудовий хлопець, відважний, той концтабір позаду, а тепер — закатують. Ні!

Я викликався на спробу звільнити його. Зараз маю ще дві години на відпочинок, і будемо виходити. Чому ж я не можу спочити? Чому не можу зосередитися? Думаю, як вони поставляться до цього? Як розцінять? А чи насправді думаю я зараз про них? Не знаю. І взагалі — про що мова, я йду рятувати хлопця, свого товариша, і це вище за усілякі ревнощі. Я вирішив і мушу вчинити так, попри всі можливі і неможливі думки...

Уявіть собі, що вам чотирнадцять років, і ви опиняєтесь в біді, яка прийшла на

Волинь у тридцять дев'ятому, коли всі сподівались звільнення від польського тиску на українців. Із советами прийшло щось набагато гірше, заарештували, а потім розстріляли батька. З приходом німців можна було хоч знайти його тіло у фортеці Любарта, де за день до з'яви німців у Луцьку розстріляли советські кулеметники усіх заарештованих.

Треба було оте все пережити, передумати, переплакати, і врешті, коли й німці почали заарештовувати українських патріотів, мама втікла з нами до УПА в ліс.

Було і страшно й цікаво. Я не дуже-то добре вчився в школі при советах, все було якесь інакше, ввели вчити російську мову, а польську відмінили, почали розповідати нам про Леніна і Сталіна, і я тікав з уроків, і мене хотіли виключити зі школи, а я знав, що тато заарештований, і не хотів у цій школі вчитися, бо мій тато був вчитель і нічого нікому поганого не зробив. Був активістом "Просвіти", їздив по селах, агітував людей за українську мову і культуру... Його заарештували за націоналізм, яким у Польщі тверезий ідейний українець мав би пишатися.

Я наслухався вдома від тата і мами всякого і знав, що таке Україна, що таке Польща і що таке Радянський Союз.

Отак, з початком війни, у її вирі і бурях, уявіть собі, ви раптом потрапляєте в надзвичайні обставини життя, коли стаєш мало не відразу дорослим, та ще й зустрічаєте когось такого, яким ви якраз і мріяли усі свої, скажімо, чотирнадцять років, стати, коли виростете.

Льоня Кацап був для мене живим героєм, ну, ось таким я завжди мріяв бути. Високим, сильним, гнучким, впевненим, гарним зовні і відважним командиром. Одне слово, усе на світі було у нього якраз те, що мені подобалось. Найдивніше. що й він якось уподобав мене, взяв у свій загін, зробив із мене розвідника.

А як він грав на гітарі вечорами, і як співав! Я всі його пісні вивчив напам'ять відразу ж!

Давай підіймем келих знов,
За вірність, честь і за любов,
За сонце в нашому вікні,
За вільний край без москалів.
За Україну в цій війні,
Ми ворогам сказали "ні",
І коли час здолає нас,
Згадайте наші імена.

Якщо може на війні бути щастя, то в той час, майже рік, я був власне щасливий.

Я вписався у лісове життя швидко і легко, якось зразу тут прижився. І заборонив собі переживати за минуле і будь-коли скиглити, як щось не так. Бо мама в нас така. Батько наш загинув несподівано, в перші дні війни, ми все ще сподівались, що його випустять, і ми ще й не збагнули, що лишилися самі, коли війна розгорілась насправді.

Мама наша — людина надзвичай вольова і рішуча. Потрапили ми в окупацію і не зогледілись, але вона нам сказала одразу — діти, це не надовго, наші однаково

переможуть, а ми гідно маємо пережити лихо, гідно, чуєте?

Ми чули, але не минуло й року, як мама сказала, що днями тікаємо з дому геть, бо, здається, вона під підозрою (а що була зв'язана з українським підпіллям, то нічого нам не казала, але я й так розумів, що вся та метушня в неї — люди, розмови, пізні гостювання — то не просто так), і ми виїжджаємо.

Що ми могли взяти з собою? Ледве-ледве щось, аби вдягтися, ну й фото родинні, та ще щось мама повіддавала сусідам на схов.

А потім ми опинилися в лісі, в партизанському загоні, і мама згодом вже командувала всією госпчастиною загону, а я... А я потрапив у розвідку до Льоні Кацапа...

Отак воно було...

Мама підсміювалась, що я у всьому його копіюю, що схожий на мавпеня, чи на папугу, розмовляю його фразами, і це виглядає смішно, кумедно. Я дратувався, сердився на неї за це, але десь не так вже й неприємно було мені знати, що я хоч трішки, але схожий на Льоню.

Він часом подовгу розмовляв з мамою, раз-по-раз заходив до нас у землянку, але тримався з мамою трохи відсторонено, як гість.

Та ось з'явився у нас в загоні Степан Ковальчук — балакун і жартівник, такий що, мамо ховайся, бо за слівцем у кишеню він не ліз. Він утік з німецького концтабору. Коли розвідники його знайшли, то схожий був просто на тінь від людини, страшно схудлий, з гнійною раною, ледве дихає, а туди ж — жартує. Утік, каже, то Божа воля, випадок, просто пощастило, що врятувався, бо думав, каже, здохну, то хоч, як чоловік, а не якась шкапа рагульська. Як розповідає про оту свою втечу, то все у нього й там ніби із смішками і жартами відбувалось. Отак собі тихенько надурив німаків, чкурнув, куди очі дивляться, жерти хотів, що аж млів, а потім аж перехотів, в очах вже сіріло, а коли на нього упівська засідка наскочила, то спершу подумав, що то німаки, і вже вмирати був готовий, але перед тим хотів їх послати до їхньої тої мами, а почув українську мову, і тут в очах потьмарилося і впав.

Отаке розповість, а за тими його жартами інколи гей би мороз прозирає, аж моторошно. Враз жахаєшся усього, що відбулося у тій прірві, про яку Степан говорить. А він знову жартує! Отакий Степан! І почав він до нас у гості навідуватися частенько.

Я, щоправда, у себе в землянці чи у мами в господарці рідко коли бував, то в осередку нашої розвідгрупи, то на завданні десь, то на навчанні, а то й просто у Льоні в землянці просиджував увесь свій вільний час. Навіть коли його не було, мені подобалось там бути, просто сидіти у нього, так би мовити, вдома.

Коли Льоня не був зайнятий, ми з ним розмовляли подовгу, цікаво було з ним.

Але ж мама наша молода і красива була, і не диво, що Степан її уподобав, отой кучерявий веселун Степан. Нам із Зіною він теж подобався. Та що там, я вже не маленький, розумів, що з ними відбувається... Я все розумів, але змиритися з цим не міг ніяк. Це ж моя мама, вона повинна бути мамою і все, а тут... Якийсь сторонній чоловік її обіймає, цілує і... оце навіть вимовити важко, але він її трахає, вони

трахаються і обоє від цього щасливі і в цьому щасливі. Мама завжди вранці після цього така лагідна і привітна, що мені й дивитись на неї не хочеться. Швидше б із землянки втекти, аби її не бачити.

Я намагаюсь її зрозуміти, врешті і свої відчуття в мене отам на кінці. Коли я прокинувся одного разу від надзвичайної приємності у всьому тілі і з білуватим слизом у себе на животі, який вочевидь вийшов з мого пущька, то я і здивувався і злякався, і засоромився, але ще ж я і загордився — в мене вже є чоловіче насіння, я вже чоловік, а не хлопчик.

Певна річ, про таке всі мої однолітки говорять, щойно зберуться разом.

А одного разу всі повтікали з уроків, це вже за німців було, і пішли на Стир, а наша ж школа поруч з річкою, і вирішили всі разом дпрочити собі, щоб ніколи ніхто іншому не дорікав — ти вже драчиш чи ні, і так далі.

Школа в нас була чоловіча, і в класі нас було тоді двадцять один. Надворі був теплий вересень, і я собі зараз уявляю, як то виглядало — двадцять один хлопчак, усі — тринадцяти-чотирнадцяти років, полягали в рядок над річкою, повитягали свої пущьки — і вперед. Двадцять один витриск сперми на березі річки Стир. Все сталося за якихось п'ятнадцять хвилин. Були всі такі веселі і збуджені, а тут посумнішали, зповажніли і побрели до школи, хтось курити, хтось просто сидів на березі і дивився у воду. Компанія, щойно весела і шумна, раптом зів'яла і розпалась.

Я запам'ятав це назавжди. І якщо і вдався інколи до своєї нечастої суходрочки, то завжди тільки перед тим, як спати, або, знаючи, що ні з ким спілкуватись не буду, просто буду щось читати.

Але мої задоволення самотні — я вже мріяв про ту дівчину чи жінку, яка відкриє мені своє лоно, — ніяк не в'язались в моїй уяві з образом мами. Я хотів трахати якусь жінку, вставити їй свого пущька в піхву і ганяти його зі всіх сил стільки, скільки стачить сил і бажання.

Але це я, молодий і спроможний, в мене ще ціле життя попереду. Але мама вже є мама. В неї діти — я і Зіна! Що їй ще треба? Куди їй ще трахатися, навіщо?

Що казати? А якби на місті Степана був Ляоня, то як би я себе почував? Чи я був би з цього щасливий? І так, і ні! Але не мені ж вибирати, це справа мамина, а тепер вже їхня, приватна! Я розумів, я все розумів головою, але як подумаю, що той Степан трахається з моєю мамою, то мені аж млосно стає в грудях від якогось суму і бриду. І чого той Ляоня так довго чекав? Я подеколи просто не міг збагнути значення Ляоніного погляду на маму і його настроїв. Я знав, що в нього загинула родина десь у Донбасі, але що йому бачилося тут, я не втинав, а спитати про це не наважувався. Та й як?

Словом, я прийняв отой зв'язок Степана з мамою, бо що було робити, і вона знала це з мовчазної нашої згоди, знала, що я знаю і приймаю, і цього було досить. Ну, а Зінка ще мала, та і їй Степан до вподоби був, його взагалі всі любили...

А от коли Ляоня на зборах розвідгрупи сказав, щоб полишили залицяння і думали про боротьбу з ворогом, а не про спідниці, я одразу збагнув, про що він, і Степан утяв, і

стало нам важко. Усім нам стало важко, і я зараз не розумів, що хоче Льоня, чому він так? Він бо сам не робив ніяких ближчих кроків до мами. А Степан зробив і отримав своє.

Того злощасного вечора, коли Степан знову прийшов до мами, але не заходив у нашу землянку, а лише гукнув її неголосно, вона накинула хустку на плечі й вийшла, і хоч то вже було не вперше, я відчував себе вкрай неспокійно, як на розвідці, назираючи десь за ворожими машинами чи ешелонами, коли все може трапитись...

Лише мить я перечекав і вийшов слідом за нею, я бачив, як вони із Степаном подалися за дерева, і хвиля неприязні, дурної, невиразної, тупої навіть, але такої, що враз переростала майже у ворожість і злість, вже не просто неприязнь, раптом ворухнулась у мені і заповонила мене всього. Я раптом відчув, що в цю мить ненавиджу Степана, і маму також, яка". яка... яка зраджує мене і... все... і Льоню... і Зіну... вона не повинна цього робити... Ой, хоч би швидше це закінчилось, бо я просто не витримаю...

Але ж то була моя мама, моя настраждана мама, завжди зібрана, завжди все розуміюча, але ж і їй треба було жити, треба було і можна було мати когось, крім нас, це було сумно, але правда, я знав це, вже відтоді, коли вперше, а тепер мені вже минуло чотирнадцять й уже і п'ятнадцять ось-ось, я багато думав про це. І знав — так має бути.

Але настрій цей ледве міг подолати і просто тупо чекав, коли вона вернеться в землянку, бо до того я однаково заснути не зможу.

Я встав йому на дорозі в цю мить, як ворогові щастя моєї матері, яку я так любив, я встав йому на дорозі і втратив його для себе.

Як багато я потім думав про це, як я плакав ночами за ним, за тим, що ми вже не разом і ніколи не будемо разом, я годинами ненавидів Степана, який спричинився до цього, і питав себе — от якби я тоді не став Льоні на дорозі, що би було далі, він би застав їх на гарячому, пішов би туди, де вони трахались, і що?

А якби він їх убив?

Та що говорити — я так вирішив, так відчув і так вчинив! Я врешті захищав свою маму!

Якою злістю палахнули тоді його очі! Я просто відчув його зненависть до них, до матері і Степана! А як він дивився на мене в ту мить! Також із ненавистю, але ще й з презирством. Ні, скоріш, як на щось таке дрібне й непотрібне, шмаркате мале гівно, ніщо, одне слово!..

Я хотів був йому щось пояснити, але він і не думав мене слухати.

Якесь отаке засране ніщо стало йому на дорозі!

Він хотів відкинути мене геть і переступити, чинячи, як забажалось, і тут я йому не дав, я схопив його сам за грудки, аж сорочка мало не тріснула, цього вже й він не чекав, та і я теж. Тоді він раптом побачив мене, а може, й себе, але відштовхнув мене і пішов геть, а я дивився йому вслід, і вже сльози лилися у мене з очей, а потім я пішов у землянку назад і плакав так, як давно вже не плакав, мовчки у подушку, аби не почула мама, коли прийде, аби ніхто не почув, ніхто, бо ніхто у цілому світі не міг би мене.

зараз зрозуміти, не було в мене жодної живої душі, яка б стояла так близько, щоб я довірився їй, нікого, нікого, і я мусив виплакати і мовчати...

Я ще сподівався, що, може, якось наступного дня... Але Льоня вже не дивився навіть у мій бік. Ні разу не глянув, і на Степана також. Мама все розуміла, не знаючи, в чім суть справи, не питаючи ні про що, але розуміла, і, думаю, не без її участі розформували нашу велику розвідгрупу на дві, в яких Льоня Кацап став командиром диверсійної групи, а розвідку очолив Степан Ковальчук...

Я лишився зі Степаном.

Та глибинна неприязнь, яку я відчув до нього, коли перестрів Льоню, аби він не перешкодив зустрічі Степана з моєю матір'ю, не полишила мене, хоч я й розумів її безглуздість.

Степан був такий самий, як і раніше, навіть кращий він став у чомусь, зосередженіший, чіткіший, а жарти лишилися, і у нас у землянці він тепер часто бував, частіше, ніж до того, але я вже не тішився його жартами, не сприймав його витівок. І взагалі якось уникав ситуацій, коли можна було опинитись з ним самому віч-на-віч.

Відверто кажучи, я й сам на себе за це гнівався, але щось всередині мене вело мене отак, то було дурне, але нікому не шкодило, і врешті-решт, мав же я право дозволити собі ставитись до когось, як хочу.

Відколи помер наш тато, я враз відчув, як враз на мене лягло вдома щось важкою тінню, немов би років мені додало і змусило замислитись над собою і над тим, що довкола.

Над тим, як ми живемо далі, далі що буде зі мною, із Зінкою, як житиме мама.

То все ніби не моя була справа, мама приділяла нам стільки уваги, що десь аж занадто. Якби то було раніше, я завив би вже, так мені часом бракувало волі. Але тепер ми всі справді трималися разом, горе нас з'єднало в родину, і ми з Зіною намагались в усьому мамі допомогти.

У школі, власне в отій советській, з якогось часу на мене почали інакше дивитись, а Василь Остафійчук, мій найближчий товариш по школі, бо справді близьких друзів у мене там не було, сказав якось: "Що ти з себе строїш, Миколо, ніби ти такий один серед нас дорослий, усе знаєш... Геть від приятелів одірвався, все вдома сидиш! З тобою якось важко дружити, ти ніби не вмієш з людьми говорити... Усе в якихось химерах в тебе голова, ти ніби у хмарах десь літаєш! А ти спустись із хмар на землю, тут люди, а в тебе лиш дім та книжки..."

Зачепило то мене дуже болісно, ой як зачепило!.. Що би не трапилось, а кожному із нас, підростаючих у дорослість, хочеться мати авторитет у класі якнайбільший.

Час від часу я утинав щось таке, що дивувало моїх однокласників і змушувало дивитись на мене із певною повагою, але це теж приписували моєму дивному характерові.

Отак от ми йшли колись цілою зграйкою по мосту через Стир, і раптом мені стрільнуло — ану, хто зможе пройти по перилах моста, отак от просто по краю.

Ніхто не наважився, а я виліз і пішов собі просто, а внизу було до води не менш як

десять метрів, і квітень був надворі — не літо. Всі мовчали напружено, поки я йшов, і коли зістрибнув укінці на землю, Славко сказав — ну, ти точно псих якийсь ненормальний, а якби впав на тверде, то вбився би зразу, або хребта би зламав, якби погано у воду, впав, і втонув би враз, як камінь пішов би на дно. І навіщо це...

Але всі розуміли, що йому слабо отак зробити, і тому він мене й під'юджує.

А я й не дуже боявся, я просто знав, що пройду і пройшов.

Чимало потім говорив я на цю тему з Льонею, саме про авторитет, про себе, про те, як мені поводитись у загоні. Бо ж не хотілося виглядати малим, а воно ж таки так і було, хоч на завдання я ходив з усіма разом, як дорослий. Більше того, я не раз вибирався у містечка, перевдягнений у простішу цивільну одягу, видивляючись за фашистськими машинами, та вивідуючи, що й де в них стоїть. Ризик завжди був, часом більший, ніж у дорослих, всі це знали.

Але в якихось інших ситуаціях в загоні однаково на мене дивились, як на хлопчика, яким я і був, але вже і не був, в усіх можливих значеннях цих слів. Ні, з жінкою я ще не спав, звичайно, не до того було зараз, але ввижались мені пишні перса і круті жіночі стегна вже не раз при моїх самотніх вправах, і я почував, що скоро прийде і мій час любити жінок, я вже любив їх, я хотів їх, я хотів бути з ними, і подумки вже був.

Я розповів Льоні і про ту розмову з Остафійчуком, і багато чого він пояснив мені. Я важко спробував осмислити своє відношення до світу і його відношення до себе. Це не мої слова були, а Льоніни, і я запам'ятав їх і зрозумів, і не раз про них думав. Хто я, що я роблю, як я живу, як хочу жити, що взагалі означають бажання людини, її любові й нелюбові, що то може означати. Але про те, що стосувалося чоловіка і жінки, про статеві зносини, я з Льонею говорити не наважувався, хоч і дуже хотів, бо так багато хотілося розпитати, та якось не виходило, отже тут я був сам і мусив думати.

Бо що тільки у нас не говорили про оте, про що з дорослими не говорять.

Приходить якось Славко Остафійчук у клас, весь такий таємничий — щось знає.

Ми довколо нього на перерві — ну, кажи!

А він — а ви знаєте, що хто багато дрочить, у того волосся на долонях починає рости. Всі несамохіть позирнули собі на долоні — і Славко розреготався, і всі зареготали, а впали всі ті кпини на мене, бо я найпомітніше зиркнув собі на долоню.

А ще казали, що від цього можна збожеволіти, що дітей не буде, що сухоти заробиш і всякого такого багато різного.

Я й досі не знаю, що правда, а що ні.

Я собі скільки разів казав — все, більше не буду. Але то завжди після, коли вже скінчив і охолов. А тут пройде день-другий і раптом тебе як прихопить, що аж між ногами десь у глибині свербить, майже болить, так хочеться виплеснутись, що хоч на поміч волай, ну і не витримую, і виплескуюсь черговий раз. Отож, кому таке от розкажеш, хто тебе зрозуміє і не зневажить, не засоромить, не засміє...

Я думав собі таке. Ще тоді до війни я сам по собі почав думати і шукати себе в собі.

Чотирнадцять років стали для мене якраз початком періоду замислення, бо саме підійшов мій день народження, кінець травня, невдовзі мали початись канікули, хто

знав, що за місяць почнеться війна...

Отож я, ще зовсім по-дитячому, але надумав собі, що повинен приймати усі важливі рішення відтепер, починаючи з от своїх тринадцяти років, завжди тільки з глибокою переконаністю, що мушу чинити саме так. Це не мало означати, що у мене така забаганка, а лише тільки те, що я повинен так вчинити, бо в цьому переконаний.

Ось і все.

Я поставив собі жити так, аби не шкодувати за кожним наступним кроком, аби не картати себе потім, що мав би повести себе так, але зробив інакше — ось якби тоді я отак учинив, то...

Бо в мене таке бувало раніше досить часто. І багато в чому псувало мені життя.

Можна сказати, що відтоді хоч усе життя пішло шкереберть, але однаково стало якось виразніше, зрозуміліше, якось простіше. Нині минуло вже півтора року, і ось зараз я стою на варті на околиці нашого партизанського табору і намагаюсь відтворити подумки усе, що перемислив за цей час, усе, що трапи-лось, аби тільки не вглиблюватись у те лихо, що сталося, аби не дозволити собі безглузвих сліз і гнітючого відчуття безвиході й біди. Я таки мусив сказати вже перед самими канікулами Остафійчукові, що живу за таким ось законом, самому для себе виробленим, а він спершу засміявся, а потім таки споважнів і якось дивно позирнув, та й каже:

— А ти справді, Миколо, як дорослий іноді говориш. Ти таке десь у книзі, певно, вичитав, та й повторюєш, а ось спробуй, доведи, що саме так живеш. Сказати кожен може...

— А ти? — спитав я. — Ти, Василю, хоч у чомусь таки теж мусиш бути переконаний...

— Ну, звичайно, я люблю свою батьківщину, ну, хочу щоб народи всього світу звільнились від ярма нерівності й експлуатації...

Ось це то вже з радіо та з газет, Василю, не своїми словами ти заговорив...

Він, звичайно, обурився, і ми посварились. Хоч казав він правду, і я казав правду, і коли почалася війна, то мали ми змогу довести на ділі, хто в чому і як переконаний, і доводимо, і мені здається, що слова свої я довів уже цілком і повністю, хоч інколи думаю, що на моєму місці багато хто чинив би те ж саме, та й чинить, просто у мене обставини так склалися. Мама в нас така, що й ми з нею опинилися у партизанах, і вже не загonom нашим колишнім посуваємось ми, цілим партизанським з'єднанням далі на Захід. Хоч поки ще йдемо Україною, але ще трохи — і виженемо гітлерівців з нашої країни, і буде мир, буде спокій і тиша, буде звичайне, нормальне життя, де теж треба буде стверджувати свою переконаність, тільки в інший спосіб, усе це буде, але ж зараз...

Коли розвідники повернулись із одного свого походу вчотирьох, замість десяти, в загоні запала тиша, я скажу — жалобна тиша. Бо смерть наших товаришів, щоденна тривога шугала над нашими головами, ми всі ризикували, але правда, dokonana правда завжди ставала страшною явою, як примара смерті над загonom, як помах коси небуття...

Вони напоролись на засідку, здавалось зумисне підготовану. Не виключено, що в загоні діяв шпигун. Або ж гітлерівці самі висилали сильний дозор, шукаючи нас. Так чи інакше, вибухнув бій, в якому кілька товаришів загинуло, а одному розтрошило ногу, і він, прикриваючи інших, звелів їм відходити, лишаючись на вірну смерть, аби врятувати товаришів.

Це був Степан Ковальчук.

Я давно не бачив, щоби мама плакала, а тепер вона плакала вголос, плечі її сіпались, вона вся здригалась від ридань. Я посидів було біля неї, сам ледве стримуючи сльози, плакала і Зіна, а потім вискочив із землянки і подався до хлопців.

Що сталось із Степаном, докладно не було відомо, але зрозуміло: аби вони несли його з собою, то загинули б усі, бо німецький загін був значно більший.

Степан ще довго стріляв, а потім постріли вщухли, як казали ці четверо, бо стояли зараз перед нами, пригнічені власним життям, ціною якого була смерть їхнього командира.

На другий день, однак, прийшла нова звістка. У Маневичах в поліцаях служив засланий туди наш підпільник, який і дав знати в загін, що пораненого партизана привезли в госпіталь, поклали на ногу гіпс і лишили поки що, сподіваючись від нього більших відомостей, коли він підлікується, бо розмовляти він поки ще не міг.

За всіма даними це був Степан.

Я знав, та й не тільки я, що мабуть лише одна людина може якось спробувати зарадити лихові, при цьому ще ж підставивши себе під смертельну небезпеку, але таки може. Бо лише один у нас був такий, хто виконував найкарколомніші операції, лишаючись неушкодженим, діючи часто у фашистів під самим носом і перемагаючи їх силою і хитрістю, метикуватістю і спритністю.

Але тільки я, та ще й мама знали добре, що він відчував до Степана. І ми мовчали. Усі мовчали.

Але Льоня — то був Льоня.

Через годину він прийшов до командира і запропонував викрасти Ковальчука з лікарні.

Поірібно було тільки сприяння нашого товариша, що служив там у поліцаях.

Льоніна група вирушила наступної ночі, а перед тим нашому поліцаєві передали каністру самогону. Він мав охороняти госпіталь разом із іншими поліцаями. Під час свого чергування він організував іменини, поліцаї на гулянці впилися, цей товариш передав ключа від входних дверей Льоні, який вже чекав під вікном кімнати, в якій гуляли поліцаї, і майже непритомного Ковальчука винесли вночі з госпіталю на носилках. Маневичі — містечко невелике, за лікарнею був маленький гайок, а далі вузьенька вуличка, поросла деревами і кущами, по ній партизани вибігли на луки, а там вже, при дорозі, чекав їх віз з парою коней — на нього, і тільки й бачили їх.

Як радісно зустрічали цих героїв у нашому таборі, важко навіть описати. Але от Льоня Кацап від людей, як завжди в таких випадках, ховався, відсиджувався у себе в землянці. Не любив ні хвалитися, ні хизуватися.

— Так було треба, — сказав він. — Ну й пощастило нам, от і все! Тут наш товариш "поліцай" був за головну скрипку, якби не він — нічого б нам не вдалося...

Мама підходила до нього, дякувала, і я підійшов, і сказав, що він — герой, молодець і взагалі велика людина.

А він лиш позирнув на мене, посміхнувся трохи в бік і каже:

— Та що там, Микольцю! Треба було так, от і все! Почастило нам! Ну й слава богу, як кажуть, врятували Степана, чудовий він хлопець... І все!

Те саме, що всім казав, те саме і мені.

Не вийшло розмови, не повернулося те, що було, і стало мені гірко-гірко, що втратив я дружбу такого чудового товариша, як Льоня Кацап, і тепер ніколи вже її не повернути, і хоч разом з усіма радів я поверненню Степана, і маминій радості, і вдалій операції, а не погідно було в мене на душі, ніби я й склав якийсь екзамен, але ледь-ледь, хоч як старався...

Потім ми раз-по-раз перемовлялись з Льонею кількома словами, але все вже було не так, як колись. Видно було, що і йому не по собі від таких взаємин, але знаю я його: як склалося — так склалося, значить так треба — от і все. Раніше він з отим своїм "треба" часом мене навіть дратував, але тоді сам усе чітко пояснював. Тепер-то я усе розумів і без його прояснень, але що з того...

Та ось впала на нас знову біда, і мені зараз вона здається найстрашнішою з усіх.

Тепер Льоню схопили фашисти.

Його група мала підірвати склад боєприпасів на околиці села Тростянець. І як завжди, у групі Льоні Кацапа все було точно розраховано і продумано. Вартових зняли, склад замінували, і вже відходили, коли він несподівано вибухнув. Десь, очевидно, здетонувало гранату, і склад злетів у повітря за півгодини до розрахованого часу. Вибуховою хвилею хлопців відкинуло неушкоджених, а Льоня був найближче до місця вибуху і впав непритомний. Одразу ж після вибуху фашисти відкрили вогонь, і партизани відходили з села з боєм. Думали, що Льоню вбито. Однак його лиш контузило. Фашисти підібрали його непритомного. Він прийшов до тями, і тоді його посадили у саморобну сільську в'язницю, отут же в Тростянці, а завтра мали відвозити в Луцьк.

Весь загін наш гудів — треба його виручити, треба відбити. Зараз готували групу, яка мала виходити на Тростянець, аби спробувати визволити Льоню.

Німців там було доволі, але вирішено було вийти двома групами: одна мала відволікти увагу німців на околиці села, а друга — безпосередньо напасти на оту "в'язницю". Як не добивався я, мене категорично не брали у ці групи, і ось стояв я на чатах і перебирав усе, що і як зі мною було, аби так не тугувати за Льонею, аби хвиля жаху, якогось глибинного, внутрішнього, не заливала мене, коли я думав, що його можуть вбити під час нападу партизанів фашисти...

Мені пригадалось, як у Луцьку, перед нашим відбуттям у партизани, якось переходив я вулицю, а на перехресті саме стояв великий німець, "фельдполіцай". Я ж переходив в метрах десяти від перехрестя.

"Фельдполіцай" покликав мене, і коли я підійшов, зацідив в обличчя так, що я покотився по тротуару на бруківку, побивши коліна, вдарившись головою, з розсічених губів моїх юшила кров... Ледве я підвівся, як поліцай всадив мені такого копняка, що я знову летів кілька метрів поперед себе, все ще відчуючи у себе на заді його кований чобіт. Мені було боляче, я заплакав і від болю, і від образи, але не підводив погляду, боячись, що зраджу свої почуття. Мама бо мені наказувала — ніколи не дивись фашистові в очі, завжди опускай голову, бо мало того, що сам ти довгий та худющий, а погляд у тебе часом такий, що мов гвіздок забиває! За один такий погляд тебе застрелити можуть, зрозумів?

Поліцай знову підкликав мене, і я, очікуючи нового удару, весь зіщулювався, а він узяв мене за носа, і показав на перехід:

— Ферштейн?

Я ствердно хитнув головою, а він за носа так і штовхнув мене, я спершу пішов, а потім уже побіг додому.

А то ж були тільки дрібниці.

Ще одне згадав я. Це його були слова, Льоні Кацапа, коли він ще вчив мене і багато розмовляв зі мною.

Якось сказав він:

— Ти ось не намагайся мене копіювати, Миколко, і не ображайся, а подумай — розумна людина шукає те, що є в ній самій, а звичайна простіша — шукає те, що в інших. Це у всьому так, і в зовнішності, і в словах, у поведінці, у думках навіть. Гадаю, що багато чого мені б не вдавалось, якби я шукав у інших, а я шукаю спочатку і насамперед у собі, а потім уже — як там хтось інший.

Я завжди багато думав над його словами, а надто зараз, коли відчув, що ніколи не було в мене такого близького друга, як Ляня Кацап, нехай і виникло оте непорозуміння, але в глибині душі я завжди сподівався, що однаково — колись та поверне в наших взаєминах знову на краще, лід розтопиться, і ми знову подружимо, як раніше, і буде все гаразд, все, все...

А зараз... Зараз Ляня ув'язнений, мабуть, били його там, знущались, і раптом я відчув себе справді ще малим у порівнянні з тим, що довелося у житті побачити йому, моєму дорослому другові. І розумів, що не вмів я себе поводити, що намагався дорівнятися йому і часто позував, кидав словами, а насправді все було зовсім інакше, він тримався зі мною як з дорослим, доки...

Я усе зараз віддав би, навіть своє життя, аби тільки врятувати його!..

...Здавалось, впаду і засну вмиць, а от улігся — і сон не йде, хоч і біль не стихає зовсім, лише м'якший став після лікарського втручання. А тіло гуде від страшної втоми після того шаленого нічного бігу упродовж п'яти годин, і врешті — після першого гамування нервів починає потрохи ще судомно відходити. Бо ж вдалося, неймовірно, але вдалося і на цей раз. Недаремно наші хлопці часто кажуть — неймовірно, що він виробляє, і як йому то все вдається! Таки справді вдається все, поки що вдається...

А може й тому, що, коли підходив я до нашого табору, знаними мені партизанськими стежками, і йшов вже спокійніше й впевненіше, бо знав, що ось-ось наштовхнусь на партизанський дозор, рап-том вчув серед лісової тиші, де лиш мої кроки було чутно, як клацнув затвор і хрипкуватий юначий голос скомандував: "Ану стій! Руки вгору! Швидко". Я підвів руки вгору і став, знаючи партизанські закони, а потім до збитої моєї свідомості дійшло, чому мені цей голос такий знайомий, і сказав тихо, але здалося мені — весь ліс чує мої слова:

— Здоров був, Микольцю! Це я, Ляоня Кацап!

Як він вилетів з-за дерев, як кинувся до мене, вже не перевіряючи, не сумніваючись, бо ж є люди, голос яких пізнаєш скрізь і завжди, незважаючи на час і обставини, що можуть розділяти їх, коли та людина чомусь западає тобі в душу одного разу і вже залишається там довіку.

Високий, худющий, він уже й за мене став вищий в останні півроку, тільки що худий страшенно, Колька кинув автомат, підбігши до мене, схопив мене в обійми і кинувся цілувати, плачучи і примовляючи: "Ляоню, ти живий, ти повернувся живий! Яке щастя, Ляоню, яке щастя, що ти тут, що ти живий, яке щастя!"

І я відчув раптом справді, яке це щастя, що я тут, живий, вільний, що є на світі оцей нескладний підліток, що так зустрів мене, мабуть, кумедним здався би він комусь у цивільні часи у валянках і фуфайці, у великій кудлатій шапці, все йому хотілось виглядати хвацьким бійцем, а виглядав здебільшого ще гидким каченям, але ж і душі в ньому, скільки в ньому душі і людяності, і якоїсь вищої віри, живого тепла, яке в ту мить так зігріло мене, що стало мені навіть дивно: як це могла пройти ота чорна кішка між нами, безглузде, короткочасне і не варте уваги наше розходження. Тепло його щоки біля моєї серед цієї морозної ночі, і враз тупий біль в обпечених своїх, а потім змерзлих руках, і втома мене пройняла раптом і майже млюсть, усе вже було позаду, і я сказав, тримаючи ще його в обіймах, але раптом уже майже втрачаючи свідомість і осідаючи на нього усією своєю вагою:

— Миколко, друже мій, в мене руки...

Він тоді лиш глянув на мої руки, зойкнув і готовий був уже нести мене в табір, але я таки пішов сам, я ще міг йти, обпираючись на нього, трохи похитуючись, уже до другого дозору, а Миколці одразу ж наказав:

— Ти вартувий! Йди на місце! Я попрошу, щоби тебе замінили зараз, а поки що — стій! А раптом за мною якісь гості...

Я знав, що нема за мною гостей, не могло бути, зараз у цьому лісі я знав чи не кожне дерево, я йшов від Тростянця колом, зробив дві вісьмірки стежками, як і завжди, коли вертався із завдання з групою, доки попростував до табору, що ж, порядок мав бути скрізь і завжди, а надто у війську. Ми ж таки армія, хоч і партизанська...

Я дістався вчасно, щоби перейняти групу, яка вибралась мене рятувати. Чутка, що я повернувся, підвела на ноги увесь табір. Лікарі, а біля них і Тетяна, Миколчина мама, заходились біля моїх рук. Вони перемовлялись, вирішуючи, що і як зі мною робити, я ледве гамував біль від їхніх дотиків, а вона дивилась на мене зараз так, що я почувався

дурнем за всі свої попередні настрої і метання, за сварку з ними, за те, що було. Проймала мене зараз світла радість, що все зле зараз позаду.

Не моя вина, ця жінка ось, і все тут. Гарна, приваблива, але не моя. Чи вольовитості в ній забагато, як на мене, чи то стрімкості отієї в руках, чи погляд її, орлиці, з-під тих густих чорних брів і насторожував і приваблював водночас, не знаю. Тільки подобалась вона мені, це напевне, але і стрим у мені був якийсь до неї, теж правда.

А спрацювало в мені тоді звичайне чоловіче самолюбство, дурне, навіть спрощене — і сам не гам і другому не дам!

Миколка відчув це, відчув мою неправоту, і вступив на захист матері, принципово, переконано, твердо, хоч як йому було не прикро йти проти мене.

З отаких і бувають люди, саме з отаких! Він же себе мусив перемогти, щоби виступити проти мене, себе насамперед, не кажучи вже про те, що кохання його матері і Степана теж для нього, мабуть, десь у глибині все ж не найприємніший момент.

Напевне, він би залюбки бачив на місці Степана мене, а може... Хто його зна, може в тій ситуації теж були б якісь непорозуміння, тільки іншого характеру... Але зараз він переміг себе, і встав за те, в правоті чого був переконаний, хоч йому в цю мить не надто було легко, проти того, кого любив, а хто виступив зараз із недоброго, неправильного боку.

Важко малому зрозуміти, що таке втратити людей, яких любиш, отак зразу — і дружину, і сина. Ніби й не було їх ніколи, ніби вони наснилися мені, і все моє минуле життя наснилось мені, а зараз існує в реальності тільки це: цей ліс і війна, тільки мій диверсійний загін, а чи точніше — група, і довготелесий, нескладний чудовий Миколка, і все це реальність, правда життя, а все решта — неправда.

Інколи мені здавалося, що до життя мене пробуджує саме він, Миколка, хоча це я вчив його, я розповідав йому, що бачив, що встиг за свої роки, у що вірив і чим жив.

Він усе те хапав на льоту, поділяв, але раптом міг сказати:

— Льюню, як ти думаєш, а люди будуть колись літати туди, на зорі? Я часом дивлюся у ночі на зоряне небо, і мені здається, що більшої краси більше ніде немає, а інколи вдивляюсь на якусь квітку, навесні особливо, ось у незабудку вдивляюсь, вдивляюсь, і раптом бачу таку ж красу, як і в зоряному небі. Ніби заглиблююсь у щось... А інколи можу побачити таке у крилах метелика, або в дереві засніженому серед лісової тиші... Тоді все в мені раптом якось застигає і щось водночас ніби відкривається, огорнуте таємницею, яка, здається, ось-ось розкриється мені... Чому це? У тебе такого не буває? Не трапляється такого?

Ці питання мене спочатку захоплювали несподівано, я губився, бентежився, не знаходив відповідних слів, особливо на початку, а потім довго над ними думав. Здавалось, виконував якусь розумову роботу, ніби задачі розв'язував, аби відшукати відповіді, і щоразу відкривав щось нове у собі самому, ніби робив крок на якусь сходинку. Я зазірав у глибини свої, у те, що гніздилося усередині мене, і мусив простувати назад довгими часовими стежками, вертаючи аж до Миколчиного віку, і ще раніше — до себе зовсім малого, відшукуючи ці питання, які неодмінно також ставали

колись переді мною, мабуть, як перед кожним, але з тих чи інших причин, я не занедбав їх, згодом вирішивши, що то пусте, дитячі забавки, такі собі минулі настрої, що перейшли, коли я пішов у ФЗУ, а потім захопився Уляною, потім армія, одружився, син народився, і так пішло, десь усе те відступило на задній, дальший план, на те, щоби зовсім зникло, але вже у такій формі я не ставив собі самому цих питань більше ніколи...

Аж досі.

Що я відповідаю йому? Спочатку простими словами, так і казав, що ставив колись і собі такі питання, що виріс у далекому Донецькому містечку біля лісу, і тому ліс для мене близький і зрозумілий, а коли людина ближче до природи, то й питань такого типу задає вона собі дуже багато, що був у мене дід, матері моєї батько, який збирав у лісі трави і лікував людей, мав удома пасіку і саме від нього до мене й прийшло розуміння того, про що говорив зараз Миколка...

Саме дід Герасим казав колись (я був тоді ще малий, а нині дід давно вже помер), що добро і краса творять у всьому світі, а найперш у природі, протистояння злу, що все у природі злагоджене, узгоджене і відповідає одне одному, людина лиш, буває, неспроможна того помітити, бо поспішає, здається їй, що добробут її душі — в кількості надбаного, досягнутого, бо хтось інший те має. А насправді щастя можна знайти де завгодно, бо воно у тобі самому найперш, у самій людині, ось де слід шукати, і все навколишнє, природа уся, підказує це їй, а людина часто сліпа, не бачить...

У десять років я запам'ятав це. Мені сповнилось дванадцять, коли дід помер, і з часом сказане тоді ніби відійшло десь далі, закотилося, вкрилося пилом часу, а насправді виявилось — живуть у мені дідові слова і пробудив їх до життя оцей Колька, який міг спитати:

— Льоню, скажи, а тебе не захоплює слово "безмежність"? Я якось замислився і зрозумів, що безмежне усе. І простори Всесвіту, і глибини землі, знання, людські почуття, і життя на землі і...

— Тільки людське життя кінечне, Миколко, і в цьому його цінність. Ми не цінували б свого часу, аби жили нескінченно, не були б людьми. Це теж дід мені казав, здається, тільки то звучало так: все має своє закінчення — овоч і плід досягає, потім дає насіння і сам зникає, рослини дають нові пагони, самі з часом відходять, тварини полишають життя, коли воно у них загасає, отож і людина має цінувати свій час, і коли настає її пора — спокійно відходити, знаючи, що зробила в цьому житті все, що змогла, залишивши після себе дітей, онуків, і плоди праці... Знаєш, Микольцю, мені тоді на мої дванадцять здавалось це старечим шамотінням, немовби дід виправдовує для себе більше, ніж для мене, свій відхід із життя, котрий уже був у нього на видноколі... А зараз, отут я згадую ці слова зовсім інакше...

— А мені здається, що безмежність — це завжди рух, щось на зразок лету у Всесвіті, або в океані, як от у книжках Жуль Верна!

— Ні, не читав. Не довелося...

— Мама мене завжди лаила, що я захоплююся тільки фантастикою та пригодами.

Ось Жуль Верна я усього перечитав, що в нас було, але то все по-польськи, також і Конан-Дойля, Дюма...

Я не читав стільки, як ти, Колю, хоч і соромне признатися зараз, але в нас тих книжок на селі не було, у ФЗУ, коли вчився, жив у гуртожитку і працював. Читав усякі книжки, але знаєш... ну, ніхто мені не міг підказати тоді, що читати і як. А самотужки воно дуже довга дорога... Тобі тут пощастило більше...

— Найбільше мені пощастило, що я зустрівся з тобою...

Іноді я почував себе навіть трохи ніяково від його слів. Надто широко і відверто говорив він, аж мені не по собі якось ставало. Ніби несподівано хтось переді мною ставав оголений, от так ось ні сіло, ні впало, зовсім не соромлячись. Воно ж і нічого, ніби нехай собі, але якось ніяково. І за звичкою у таких випадках людина очі відвертає, аби не бентежити іншого. А тут хлопець душу свою розкрив так, що аж жахно було зазирнути в неї, як в бездонне провалля, в оту його "безмежність". Але я розумів, що в час дозрівання, становлення, зростання я не повинен його образити чи злякати ненароком якимось неоковирним словом. Часом я трохи втомлювався від таких розмов, але швидко збагнув, що й мене це збагачує, як не дивно. Я почав замислюватись над тим, що приваблює мене у красі квітів чи у співі птаха. Мабуть, те, що є в мені самому, що відгукується, або відлунує в мені, а я врешті теж — частина природи...

Часом від усього цього голова в мене ішла обертом, і я злостився на Кольку за дурні питання і за те, що морочу й собі усім цим голову. Часом і на його захоплення собою злостився, що аж стільки, аж так надто.

Бо я досягав сам, чого зміг. Не так багато і зміг, але що спортом займався, і бігав, і тягарі підіймав, з його, до речі, років починаючи, тому й можу дещо зараз. І ще одне: ніхто не допомагав — і зле це і добре. Бо я навчив себе на кожну перешкоду дивитись, як на урок, який мені задали в школі, як на задачку з математики. Треба вирішити — і вирішую. Нема того, що не вирішальне. Все якось можна вирішити. Якщо, що стоїть перед тобою, виконуватимеш якомога краще, то й поступ буде щохвилинний.

Просто ніби, але, думаю, тому і живий, і зараз отут, в партизанському таборі, у себе в землянці засипаю, а не чекаю допиту у в'язниці в Тростянці.

Я завжди вірив насамперед у власні сили, в те, що вирішив, у лінію, яку в житті обрав і оцінив. І ніщо мене з дороги не могло збити ніколи і не зіб'є.

Ось лиш думати мені довелося тепер більше, бо життя доводить, що часом надто вже пряма моя лінія. Може й схибити, і як це не дивно, саме через свою прямоту. Як ось із Тетяною й Миколкою.

Деся має бути загальніша прямота, переконаність у більшому, у глибшому, в тому, що є основою, а те, що у щоденні, так, — це має собі повторити, те, що у щоденні, — слід бачити з різних боків, гнучкіше, не довірятись лише собі самому, бо може виявитись несподівано, що хтось інший має рацію більш за тебе.

Думаю, вцілів я цього разу і завдяки собі, і завдяки отим розмовам з Миколкою, бо за кілька місяців нашого розриву раз-по-раз спадали мені на думку ті інші теми з наших розмов, і я западав у такі думки в найрізноманітніших місцях.

Не пощастило мені через власну необачність, звик, що все мені минає, не поспішав відійти від складу після мінування, ось і шибонуло чимось по голові, чи не тріскою навіть якоюсь. Одне слово, свідомість втратив, а ран й немає, тільки гуля здоровенна, певно-таки поліном приліпило. Ну, та що робити? Отямився я зв'язаний, привезли мене на санках у село, а тоді з'ясували, що не поранений, і добряче побили мене.

Ех, воля би мені, я їм там би показав усім. Але розумів, почну відбиватися, застрілять.

Як вліпили мені перший раз в обличчя, а тоді ще раз, і ще раз, аж я заюшився, а тоді під дихалку, та ногами, коли я вже впав, а тоді один каже — залишмо, одвеземо завтра в місто, нехай розбираються. А то ще заб'ємо насмерть. Ходімо краще назад...

Не знаю, що там було раніше, в тій хаті, де мене тримали, мабуть якась бухгалтерія сільська, може, зарплату там давали, чи щось таке, тільки на вікнах в одній кімнаті були ґрати, німці винесли все звідти, геть усе, кімнатка маленька, метрів з п'ять — шість квадратних, і замкнули двері на ключ та й засіли у сусідній кімнаті гуляти.

Перед тим як бити, мене розв'язали, а тепер, побитого, просто кинули в ту кімнату, на підлогу, аби очунював до ранку. Чув я їхні голоси, вечеряли вони, випивали, реготали з чогось, а потім поволі все затихло, полягали спати.

Я підвівся і почав оглядати кімнату, замок на дверях був добрячий, двері оббиті залізом, тут усе ясно — ніякого толку. До вікна. Вікно звичайне, як у сільських хатах, але ґрати на ньому щільні, сталеві, не виламати, не зігнути. Ніяк. Біда.

Я справді таки трохи очуняв, і почав ходити по кімнатці своїй в'язничній, колами, ламаючи голову, що ж робити, і добре усвідомлюючи — лишилося мого життя ще оцих кілька годин до ранку, а там далі невідомо, що буде. Але що в місті буде гірше, то напевне.

Погляд мій упав на вмонтовану у стіні пічку, обмазану глиною, яка мала, напевне, зігрівати водночас і цю кімнатку, де зараз був я, і щось на зразок приймальні перед нею. Поліцаї ж були якраз у тій кімнаті — приймальні, обік моєї, так що на вулицю приміщення, де був ув'язнений я, виходили тільки однією стіною, де було вікно.

Дверцята пічки були в моїй кімнаті.

У печі тріщало і палахкотіло, її набили вщерть перед тим, видно, як мене сюди кинули, бо надворі стояв п'ятнадцятиградусний мороз, а німаки хотіли тепла.

Дверцята маленькі, а я великий, у трубу тут не вилізеш. Я знову підійшов до вікна. Крізь шибу у темряві проступали контури засніжених дерев, мабуть сад, далі пліт, далі поле... І там — воля, там шлях до лісу, до побратимів.

Я схопив за фати і струснув вікно. Вікно поворухнулось трішечки, але не ґрати, а все разом, бо так щільно були вбиті в сталеві прутки, в деревину рамки, що здавалося, що вийняти їх звідси неможливо.

Я знову пішов колами по кімнаті і чомусь подумав про нескінченність усього і кінченість людського життя, про безмежність заглиблення у будь-що... Дерево, залізо, людина... Різні предмети, явища природи, одного може завтра не стати. Повітря, вогонь...

Вогонь. Можна влаштувати тут пожежу... Вискочать поліцаї, загасять її, і якби навіть відбивався, або поб'ють, або просто застрелять... Ні, вогонь, аби підпалити щось... Дерево... Підлогу? Ні. Стіни? Ні. Двері? Так, але ж залізом оббиті! Ні. Ґрати? Ні... Чекай, а раму! Це ж дерево! А ну-но...

Я відчинив дверцята пічки, і на мене дихнуло гарячим подихом розпечене вугілля...

Вогонь, дерево, людина...

Побачимо!

Я палив ту раму вічність, безмежну кількість часу, бо ще ж додавався і жагучий біль у руках, бо вуглини пекли не лише деревину віконної рами, але з іншого боку й руки людини, що тримала їх.

Я здер з себе сорочку, загортаючи їх у шмаття, але вуглини швидко пропікали тканину і дуже поволі — деревину рами...

Дуже поволі... Але пропікали-таки.

І десь уже під ранок, коли засіріло небо, я у відчаї вже схопився перепеченими руками за ту раму і з усіх сил шарпонував її, і раптом вона піддалася, зі скрипом, з гуркотом піддалася, пішла на мене, і я ледве втримав її, аби вікно не впало на мене разом із ґратами та рамою.

Я витяг вікно з рамою і поставив біля стіни. А потім ледь трохи віддихався, застібнув фуфайку, визирнув крізь отвір, і вискочив у засніжений сад, і побіг ним, потім перескочив через паркан і погнав полем туди, де вдалині чорнів привабливий сутінок лісу, рідний, теплий, приязний, прихисний наш, партизанський ліс.

Кілька годин біг, а потім брів лісом, потім знову біг, знову біг, і хиталися переді мною понічне зоряне небо і тіні повитих у сніг дерев, і здавалося — це і є безмежність, нескінченність, оцей вічний біг, ця шалена втома, ця знемога і біль у руках, пекучий біль в обох обпечених руках і морозяна ніч... Хотілося зупинитися, сісти десь під деревом і спочити, відсапатись, перевести подих... Ні, я знав, що ні, бо інакше нинішня нескінченність обернеться кімечністю мого життя, ще безглуздіше, я просто замерзну в лісі, я, сибіряк, знав, що таке мороз у лісі, ні, казав я собі, ні, і чув раптом десь в середині себе Микольчин голос: "Що ти думаєш про зорі, Льоню, а чи тебе не захоплює слово "безмежність"?" Може, я вже марив, може, втрачав притомність, вперто, однак, просуваючись уперед, дорогу я знав, а зупинитися я... Просто не мав права, оце і є безмежність, оця переконаність у своїй правоті, в силі своїй, у тому, що однаково ти виграєш, а якщо навіть і ні, то зробив ти усе до кінця, виклав себе до останнього подиху, а тоді нехай виграє навіть хтось інший... Оце і є безмежність...

Ґула земля від вибухів артилерійських снарядів, здригалась від невмовкаючої стрілянини автоматних і кулеметних черг, вибухів гранат, горіли дерева, іржали, хрипіли коні, кричали поранені, бій тривав незупинно упродовж багатьох годин, важкий, величезний бій, і падали мертвими люди, текла кров і багряніло небо, хоч день лиш котився на захід, та небо багряніло від пролитої крові.

Лісова армія народних месників потрапила в кліщі і зараз важко відходила з боєм, прориваючи вогняне кільце ворожого оточення.

Прорвали-таки й відходили потроху з боєм, звужуючи прохід, аби обози пройшли першими, а потім одна за одною групи і загони. Кілька груп тримали фланги з боків проходу, прикриваючи товаришів, і вже зовсім мало лишилося партизанам відходити, як в одній з груп відрізали фашисти групу з кількох чоловік за невеличким пригорком, з розлогими кущами і повели на них вогонь зусібіч.

Довго строчив кулемет, випльовуючи смертоносні слова у ворога, але й він замовк, один за одним захлинались у зливі ворожих куль автомати партизанів, і раптом підхопилися партизани, вони уп'ятьох в повен зріст і кинулись кинджально з автоматами на прорив. На чолі їх один у шкірянці кричав: "Уперед, хлопці!" — і пробивали вони вороже кільце! Та раптом скошений кулею упав один, самий юний. На мить зупинився той, у шкірянці, підхоплюючи юного товариша свого, аж пропекли і його ворожі кулі, упав праворуч.

...Ой, весно, ти ж весно моя остання, не дожитий мій шістнадцятий рік, заливає мене гаряча кров, поки ще трохи свідомості, ще стріляю, але де вже ті сили, та й набої кінчаються, ой весно, ти ж весно моя остання, прощай...

Той, у шкірянці, підвівся на лікті і відстрілювався, тримаючи фашистів на відстані, почав розстібати на юнакові однією рукою сорочку, а тоді облишив, ще стріляючи раз-по-раз, поліз лівою рукою у сумку на боці — а тоді перестав стріляти...

— Зберися, Миколо, мій брате! Підводься! Загинемо стоячи! — казав він, ледве підіймаючись з землі сам, але з останніх сил підтримуючи непростріленою рукою юнака, і той таки раптом прийшов до тями, десь знайшлися залишки сил, і дивився зараз уперед, раптом відчувши, що поруч надійна до безмежності людина, поруч те, що і є опертям і сенсом буття, і в якусь мить відчувши це вповні, враз випростався, вже й сам ніби підтримуючи пораненого старшого друга.

Вони стояли на пригоркові під кущами мовчки, відчуваючи тепло плеча поруч, стояли прихилившись один до одного, бо зараз кожен окремо не мав би сил встояти, стояли, не стріляючи, і фашисти, здивовані, припинили стрілянину й собі і підходили ближче і ближче, вже можна було вирізнити їхні обличчя, фашисти вирішили, що двоє партизанів-упівців здаються у полон, і йшли вже, опустивши зброю, забирати їх, в'язати, бити, гнати, долати, нищити, як усю цю ницю слов'янську гілку, таку безнадійно непіддатливу ходові світової історії, вищості германської раси, вони йшли, водночас зневажаючи і побоюючись цих двох, а ці двоє виростали в пам'ятник, у вічність, у двох велетнів, що на тлі багряного неба стояли як сила і краса слов'янського краю, і коли кільце фашистів зімкнулось, і руки їх потяглися до живого пам'ятника, старший повернув голову й у саме вухо юнакові сказав: "Прощай, брате", "Прощай, брате", — відгукнувся молодший самими губами, і слова їхні чули вже небеса і рознесли по всьому партизанському краєві, коли вибухнули дві протитанкові гранати, що прив'язав до себе старший і рознесли в шмаття кілька десятків ворожих солдатів, які стовпилися біля них, дивуючись партизанам, що здаються у полон, і вознесли імена двох побратимів у вічну і нетлінну історію України.

Уже відбило і третю ночі, а розмова у хатинці на околиці Дилитина ледве

наблизилась до кінця.

Якусь мить усі мовчали, а потім господар неголосно промовив:

— Вижили ми, але я думаю, загинули кращі з нас, пристрасніші, глибокі і чисті люди. Льонці Кацапу і Микольці ми взагалі пам'ятник хочемо зробити! Ну, не тільки їм, звичайно, всім, хто загинув в УПА за нашу Україну, але вони удвох будуть в граніті — живими завжди! А скільки я можу ще назвати тих, кому годилось би жити і жити в новому нашому суспільстві, творити його і радіти сонцю і вітру, перемозі над ворогом, якій вони й життя своє молоде віддали! А ми, хто пережив десятки літ сталінських таборів, заслання, важке відчуття поразки, нехай тимчасової, але поразки, ми мовчали, але ми трималися нашої віри, і лише з незалежністю України ми відчули, що життя наші не минули марно. Ми вірили, ми завжди вірили, ми віддавали свої життя Україні, і наша віра перемогла.

Ось тобі, Лукаше, й відповідь на твоє питання: що допомагає триматись нашому поколінню — теперішніх семи-, а то й восьмидесятирічних — у такій моральній і етичній силі... переконаність. Вона об'єднує нас із тими, хто загинув на війні. Просто безмежна переконаність у тому, що робиш, як і задля чого живеш. Ось і все.